К. Езавітаў.

СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСКАЕ ШКОЛЫ ў Латвіі.

1923.
Вільня.

К. Езавітаў.

СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСКАЕ ШКОЛЫ ў Латвіі.

1923.
Вільня.

Пераклад з латышскае мовы.

Адбітак з газэты «Новае Жыцьце».

Становішча беларускай школы ў Латвіі.

I.

Перш, чым гаварыць аб становішчы беларускай школы ў Латвіі, неабходна асьвяціць агульнае становішча беларускай нацыянальнай меншасьці ў Рэспубліцы, бо да гэтага часу Латвійскае Грамадзянства, занятае пытаньнямі першараднага гаспадарсьцьвенага значэньня, ня мела ні часу ні магчымасьці зьвярнуць належную ўвагу ня толькі на беларусаў, але і на другія нацыянальныя меньшасьці. Дзеля гэтага і стварылася тое ненармальнае зьявішча, што грамдзянства, ня маючы поўных інфармацый аб меншасьцях і кормячы сябе кароткімі, часта тэндэнцыйнымі, газэтнымі заметкамі будавала свае адносіны да іх не на ведзе, не на досьледзе пытаньня, а на настрою, створаным каля яго апошнім артыкулам, або цэлым іх радам. Асабліва часта гэта здаралася ў адносінах да беларусаў, аб якіх шмат хто і ня знаў толкам: ці запраўды яны істнуюць у Латвіі, сколька іх, дзе яны жывуць і дзеля чаго арганізацыя беларускай нацыянальнай меншасьці так спозьнілася ў параўнаньні з другімі нацыянальнымі меншасьцямі.

II.

Лік беларусаў у Латвіі.

У найбольш разбураных валасьцях Усходняй Латгаліі і Земгаліі, праз каторыя ўпрацягу нескалькіх гадоў Вялікай Эўрапэйскай Вайны, бязупынна, ламаючы быт і пустошачы край, перасоўваліся розныя арміі,—дзе жыве беларуская нацыянальная меншасьць.

Кругом гг. Дзьвінска і Люцына жыве яна у перамежку з Латышамі, бліжэй да граніцы — жыве нямаль агульнай масай *)

Беларусаў у Латвіі, па данных афіцыяльнай статыстыкі 1921 гаду налічываецца да 70.000 душ, хоць, па вылічэньні рэзультатаў расейскай статыстыкі 1897 г.,—павінна было-б быць значна больш. Гдзе крыецца прычына такога становішча сказаць трудна: магчыма, што эвакуацыя і вайна зьменшыла лік беларусаў, як гэта было і з другімі нацыянальнасьцямі края, а магчыма і тое, што некаторая частка беларусаў зарэгістравала сябе „палякамі“, або „рускімі“, што, як мы пабачымо--далей,—зусім магчыма.

Прыблізна палова зарэгістраванага ліку беларусаў зьяўляецца каталікамі, а другая палова—праваслаўнымі.

І тыя і другія, у падаўляючай сваей большасьці,—земляробы і жывуць пераважна на вёсках. Нават той, неасабліва значы лік беларусаў, які з давен-даўна жыве па местах і прыпісаны да мясцовага мяшчанства, не парываў і не парывае цеснай зьвязі з зямлёй, займаючыся абработкай заарандаваных за местам вучасткаў і агароднiцтвам у самым месьце.

Да вайны, калі м. Дзьвінск прадстаўляў сабой значны прамысловы, чыгунковы і ваенны цэнтр, вялікі лік беларусаў з вёсак Латгаліі працаву тут на фабрыках і заводах, а таксама служыў на чугунцы і ў ваенных установах у ліку ніжэйшых служачых. Лятуценьнем кожнага такога служачага і рабочага было—прыдбаць свой уласны невялічкі домік і назаўсёды аседліцца ў месьце, бо вёскі даўно ўжо былі перапоўнены і кожную вясну значны лік моладзі, ня маючы

*) Падробна воласьці пералічаны у артыкуле таго-ж аутара,—Аб беларусах і велікарусах у Латвіі, ‹Месячнік Міністэрства Прасьветы›, 1923 г. № 1.

магчымасьці прылажыць свае рукі да зямельнай працы, выходзіла на працу ў Рыгу, Петраград і Маскву. *).

Працавітасьць і скромныя патрэбы давалі магчымасьць найбольш энэргічным, у працягу 15—20 гадоў цяжкай працы, сабраць невялікі запас грошы, з якімі такі шчасьлівец і браўся за будову свайго „ўласнага дому“ дзе-ндбудзь на краі горада.

Найбольш прынадным мейсцам было так званае „Новае Страеньне“ у м. Дзьвінску, якое папраўдзе вырасла за апошнія 30—40 гадоў перад вайной. Усё яно было разьбіта на маленькія вучасткі, з нявыдумнымі домікамі, з нябрукованымі вуліцамі без вадаправода і іншых выгад, але гэта была „свая“ частка места, пабудованая рукамі дробных служачых.

Такой была другая мястовая кляса беларусаў. Але яна ня доўга пратрымалася ў месьце: разам з эвакуацыяй установ, прадпрыемстваў, служачых і рабочых, яна прымушана была пакінуць места пайсьці ў сьлед за эвакуаванымі, часта пакідаючы на ласку Божую свае з такім трудам здабытае майно.

Трэцяй больш заможнай, клясай у беларусаў было дробнае чынавенства (урадоўцы), але гэта кляса была для беларусаў маладаступнай, а дзеля гэтага, і невялікай.

Іншых, багацейшых клясаў у беларусаў ня было. Беларусы рамесьлянікі і гандляры з кожным годам безнадзейна ўступалі і ўступаюць свае пазыцыі жыдам і цяпер аб іх, як аб клясе,— можна гаварыць толькі як аб мінуўшчыне.

---

*) З усіх частак Латвіі найбольш густа заселена Латгалія, так у Ліфляндыі на 1 кв. кіломэтр прыход. 28,4 душ,
Курляндыі . . . . 21,3 —
Земгаліі : . . . . 19,3 —
Латгаліі . . . . 33,4 —

III.

Нацыянальнае жыцьцё беларусаў у Латвіі да 1905 году.

Тое зьявішча, што палова беларусаў у Латвіі—каталікі, а другая палова — праваслаўныя, заўсягды была прычынай да пэўнай меры антаганізма паміж гэтымі дзьвюмя групамі. Антаганізм гэты яшчэ больш узрастаў дзякуючы розным надворным уплывам.

Праваслаўнае духавенства, у сьляпой абароне „Рускага Прэстолу", ад якога яно вельмі лёгка атрымлівала духоўныя чыны і ардэяны,—ўбівала ў галавы, што кожны праваслаўны зьяўляецца „рускім" і зумысьля ўнасіла блытаніну ў зразуменьне нацыянальнасьці, зьвязываючы два розныя паняцьці, як „праваслаўны" і „рускі" у адно неразьдзельна-агульнае паняцьце: „праваслаўны рускі народ"—так заўсёды любілі яны зьвяртацца да народу ў царквах.

Большасьць каталіцкага духавенства, зьяўляючыся па нацыянальнасьці палякамі, а па пераконаньню я ымі польскімі шовіністамі, вяло працу ў проц лежным напрамку і пераконывала беларусаў, што кожны каталік зьяўляецца, тут у Латгаліі, палякам, хоць-бы ён і ні аднаго слова не разумеў папольску.

Праваслаўнаму духавенству актыўна памагала царская руская адміністрацыя і школа.

З каталіцкім духавенствам шчыра супрацоўнічалі польскія абшарнікі, зрабіўшы свае двары цытадэлямі полёнізма і арганізоўваючы сеткі тайных польскіх школ.

Змаганьне гэта вялося з пераменным сусьпехам, у працягу некалькіх вякоў і захоплівала ў сфэру сваіх інтарэсаў ня толькі беларусаў, але і блізкіх іх суседзяў: латышоў, літвіноў, а на поўдні—і украінцаў.

У нас, у Латгаліі і Земгаліі, да самага апошняга часу, ні водная старана ня выццла з гэтага змаганьня з поўнай перамогай, але і ні водная зусім не здалася.

Здавалась, што ўсе шансы на поўную перамогу былі за русафікатарскай палітыкай рускага ўраду. У яго руках была ўлада, яно утрымлівала афіцыяньную рускую школу, яно магло закрываць і прыціскаць польскую школу і прапаганду, яно усюды магло мець нядрэмлючае вока і цьвердую караючую руку.

Але гэта толькі здавалася.

Праўда, у местах, дзякуючы істнаваньню у іх адміністрацыі, войска і шпарка асімілюючага жыдоўства усюды чўтна была нямаль выключна толькі расейская гутарка і істнавала толькі расейская школа.

Затое зусім іншы малюнак на вёсках.

Народныя вучыцялі, прывімаючы ў малодшыя клясы школы дзяцей-каталікоў, бяз розьніцы нацыянальнасьці, кожны раз пераконываліся ў тым, што гэтыя дзеці ўжо здолелі пабываць перад гэтым у польскіх школах. Яны зусім няумелі і не навучыліся гутарыць папольску, хоць і умелі чытаць польскі тэкст, знаді і некалькі малітваў на польскай мове, часамі маглі прасьпяваць некалькі патрыятычных польскіх песень, але, што самае важнае, шчыра лічылі сябе палякамі.

Выпытамі ў дзяцей часта выкрывалася мейсца тайнай польскай школы і яна, загадам адпаведнай улады закрывалася, а ўласьнік школы, — ў большасьці выпадкаў мяйсцовы польскі пан-абшарнік,—штрафаваўся. Але часьцей усяго такія школы спакойна істнавалі з году ў год на тым-самым мейсцы, у спэцыяльна для іх адведзеных панамі памешканьнях. Мяйсцовы прадстаўнік урадовай улады ў асобе малаграматнага вурадніка, праз пальцы глядзеў на „забавы“ польскага

пана і больш цікавіўся акуратнай дастаўкай на яго стол з панскага двара сыраў, масла, яёк, піва і іншых рэальных вартасьцяў, якімі надзялялі яго ў падзяку за спагадны нэўтралітэт.

Такім чынам латгальскі і земгальскі панскі сыр лепш за дынамітныя бомбы і з большай за іх пэўнасьцяй падрываў асновы расейскага правапарадку і гаспадарсьцьвеннасьці, а дворнае піва прамывала шырокае карыта (русло) для полёнізацыі краю.

Вынікам было тое, што большасьць каталіцкага жыхарства Латгаліі і Паўднёвай Земгаліі пачала паддавацца польскім уплывам і пачала шчыра ўважаць сябе за палякаў; асабліва трэба гэта сказаць адносна беларусаў, у якіх блізкасьць славянскага роду і мовы шмат дапамагла узмацаваньню гэтай абмылковасьці.

На грунце гэтага расейска-польскага змаганьня за ўплывы, амаль ня было магчымасьці разьвівацца іншым нацыянальным рухам, асабліва беларускаму, Аднак, пачынаючы з часаў Кацярыны II, прылучыўшай Латгалію да Расеі, але даўшай ей некаторую аўтаномію ў форме Беларускага Намесьніцтва, да якога яна была далучана разам з Полаччынай, Віцебшчынай і Магілёўшчынай,—мы знаходзім запраўдныя адзнакі беларускага нацыянальнага руху ў жыцьці краю. *).

З 1831 г., калі Беларускі Вучэбны Вокруг заснаваў у м. Дзьвінску 1-ю ў краі гімназію, адзнакі гэтыя становяцца больш яркімі. Беларускі нацыянальны рух зьяўляецца ў сьценах гімназіі. Вучні ладзяць рэфэраты і чытаньні на беларускія тэмы, цікавяцца народнымі казкамі, прыказкамі, разглядаюць народную творчасьць.

---

*) Пры Беларускім намесьніцтве істнавалі: асобая Беларуская Епіскапія, Беларускі Вучэбны Вокруг і іншыя установы.

Нават скасаваньне царом Мікалаем I, у 1850 г. Беларускага Вучэбнага Вокругу і страшнае усіленьне русыфікацыі ў Латгаліі (з гэтай мэтай яна была беспасрэдна падпарадкавана Петраградзкаму Вучэбнаму Вокругу) не змагло адразу спыніць або сьцерці беларускае нацыянальнае жыцьцё. У гэтай-жа Дзьвінскай Гімназіі, і пасьля цалучэньня Латгаліі да Петраградзкага Вучэбнага Вокругу, беларускае нацыянальнае жыцьцё працякала тым-жа шляхам: так яшчэ ў 1852 г. першы рэфэрат, чытаны вучнямі на свабодныя, імі самымі выбраныя, тэмы быў: Аб некаторых беларускіх паверыях. *).

Вышэйпаказаным загадам цара Мікалая I ня толькі было скасавана Беларускае Генарал-Губэрнатарства, Епіскапства, Беларускі Вучэбны Вокруг, але забаронена было карыстацца беларускай мовай у друку, літэратуры, школе і ў царкве. Беларускія аўтары былі змушаны друкаваць свае творы або за-граніцай, у большасьці выпадках у Жэнэве, Парыжы і Лёндане, дзе былі патрэбныя шрыфты, або пашыраць іх у рукапісах.

У Жэнэве кнігі друкаваліся ў друкарні „Грамады“. У аўтара гэтай брашуры ляжыць пад рукамі адно з такіх выданьняў. Гэта невялікая, ў 32 страніцы, вельмі акуратна і чысьценька выданая кніжачка, пад загалоўкам: „Пра багацтва ды беднасьць“, Жэнева, 1881 г. Выдрукаваныя за-граніцай кнігі кантрабандным шляхам перапраўляліся праз Расейскую граніцу і дастаўляліся ў Вільню і м. Менск, адкуль і пашыраліся сярод народу.

Рукапісныя сьпіскі пашыраліся у дзесятках тысяч экзэмпляраў і ў значным ліку захаваліся і да гэтага часу, але такім спосабам маглі памнажацца толькі невялікія па разьмеру і ў большасьці вершаваныя творы.

---

*) Гл. кнігу А. Ф. Князева—«Историческая Записка Двинскаго Реальнаго Училища» 1904 г. Витебскъ страница II.

Быў і яшчэ адзін способ друкаваньня беларускіх кніг у самай Расеі. Гэты способ быў вельмі просты і асноўваўся на несьвядомасьці цэнзараў, ня маючых паняцьця аб другіх славянскіх мовах. Так яшчэ ў 1903 г. у Петраградзе быў выданы зборнік твораў беларускага паэта Івана Няслухоўскага (Янка Лучына)—„Вязанка“, якая была здана ў цэнзуру і ею прапушчана для друку, як баўгарская кніга. Але гэты мудры спосаб ня быў пэўны: праз якісь час ашуканства выкрывалася і выданьне канфіскавалася.

У часы рэакцыі і русыфікацыі, калі забаранялася ня толькі карыстацца беларускай мовай, але было выкрэсьлена са школьных падручнікаў і афіцыяльных выданьняў нават само імя беларуса і Беларусі, ў замен якіх было ўведзена назова „западна-руса“ і „Западной Россіи“,—цяжка было праяўляцца беларускаму нацыянальнаму жыцьцю ў межах сучаснай Латвіі і дзяля гэтага нічога дзіўнага, што ў часы ад Нікалая I. і да Першай Расейскай Рэвалюцыі 1905 г. мы не сустракаем у нас яркіх прыкладаў беларускага нацыянальнага руху.

IV.

Прычына спозьненьня арганізацыі беларускай нацыянальнай меншасьці ў Латвіі.

1905 год ажывіў беларускі нацыянальны рух усюды.

Ажывіўся ён і ў Латвіі.

Заместа тайна пашыраных заграні́чных выданьняў і мяйсцовых рукапісных твораў адкрыта паявіліся кнігі і газэты ў беларускай мове, зрабіўшыя на жыхарства нязвычайны эфэкт.

У местах Люцыне і Дзьвінску паявіліся нацыянальна-сьвядомыя асобы і сем'і, як Эпімах-Шыпіллы, Гавронскія ды інш., а пасьля пачалі арганізоўвацца гурткі.

Але новая хваля пасьлярэвалюцыйнай рэакцыі, нахлынуўшая на Латвію і зрабіўшая Дзьвінск базай для розных карных экспэдыцый, стварыла тут такую атмасфэру, што кожная спроба нацыянальнага аб'яднаньня выклікала розныя падазрэньні і ўсьлед за імі рэпрэсыі.

Ссылка ў Сібір і арышты беларускіх грамадзянскіх дзеячоў у Менску і Вільне — зрабілі прыгноблены ўплыў і на тых беларускіх грамадзкіх дзеячоў, якія жылі ў Латгаліі і Рызе. Яны ня спынілі выпіскі беларускіх газэт і часопісаў, не перарвалі зносін з беларускімі нацыянальна-культурнымі цэнтрамі, як і раней рабілі досьледы над беларускай гісторыяй, працавалі над этнографіяй, падаўнейшаму прыймалі чынны ўдзел у дапамозе беларускім выдавецтвам, — але затое былі зусім пазбаўлены магчымасьці якога-б там ні было легальнага аб'яднаньня шырокіх беларускіх мас і легальнай грамадзка-нацыянальнай працы.

У такім стане было беларускае нацыянальнае жыцьцё ў Латвіі калі прыйшла Вялікая Эўрапэйская Вайна, а за ёй Другая Расейская Рэвалюцыя 1917 г.

Часовы пад'ём, які пачаўся з сакавіка 1917 г. прывёўшы да скліканьня, ў верасьні гэтага-ж году, ў Дзьвінску Беларускага Вайсковага зьезду 5-й арміі і да стварэньня Беларускага Нацыянальнага камітэту ў Дзьвінску, — быў зьбіты і сьцёрты бальшавіцкімі выступленьнямі ў кастрычніку і прышоўшымі за імі акупацыямі і доўгімі баямі за места, ператварыўшымі прыгожы Дзьвінск у сумныя руіны.

1918 г., які прынёс усім народам Латвіі магчымасьць нацыянальнага аб'яднаньня і чыннага

удзелу ў гаспадарсьцьвенным жыцьці Рэспублікі*) — беларусам у Латгаліі нічога радаснага ня даў. — Латгальскія беларусы апыніліся ў вонках жыцьця усей Латвіі; над іх галавамі насіліся нямецкія і бальшавіцкія аэраппяны, а з вёскі ў вёску яны не маглі перайсьці без дазволу камэндантаў.

Тое самае можна сказаць і аб усім 1919 годзе, з тэй толькі розьніцай, што гэты год быў яшчэ цяжэйшы. Да аэраплянаў і камэндантаў прыбавіўся грукат гармат, кроў, пажары, рэквізыцыі кватэрныя пастоі, і бязконцая хурманковая павіннасьць, часам прымушаўшая загнаных на доўгія тыдні ў Полацк, або ў Вільню, беларускіх сялян, кідаць на волю Божую да сьмерці замораннага каня і вяртацца пехатой у родную хату без сваіх карміцеляў.

1920-ты год, даўшы Латвіі мір і магчымасьць спакойнага гаспадарсьцьвеннага будаўніцтва, не адразу усьцешыў і супакоіў беларусаў. І толькі пасьля 11 жніўня, калі падпісаны быў мір з Савецкай Расеяй, свабодна ўздыхнулі, разам з усей Латгаліяй, і латгальскія беларусы. Гэты дзень, які устанавіў гаспадарсьцьвенныя межы Латвіі, абазначыў істнаваньне ўсей беларускай нацыянальнай меншасьці і даў ёй права на свабоднае выяўленьне свайго нацыянальнага твару.

Пачынаючы з гэтага мамэнту паяўляюцца ў Латвіі яшчэ тры нацыянальныя меншасьці: польская, беларуская і літоўская.

Першымі пасьпяваюць зарганізавацца палякі, аб'яднаньню каторых шмат дапамагла польская акупацыя Усходняй Латгаліі 1920 году, і ўжо ў

---

*) Нямецкая, вялікаруская і жыдоуская нацыянальныя меншасьці, цэнтрам жыцьця якіх зьяўляецца Рыга, ужо у 1918 годзе пасьпелі з'арганізавацца і атрымалі свае нацыянальныя Аддзелы пры Міністэрстве Прасьветы.

пачатку 1921 году атрымліваюць яны свой польскі Аддзел пры Міністэрстве Прасьветы.

Беларусы, аб'яднаньню якіх польская акупацыя нятолькі не дапамагла, а наадварот — перашкаджала, — толькі вясной 1921 году прыступаюць да стварэньня сваіх нацыянальных арганізацый. З трох адкрыўшыхся перад імі напрамкаў для нацыянальнага аб'яднаньня, — палітычнага, эканамічнага і культурна-прасьветнага, — выбіраюць яны апошні і, праз кароткі час, перамагаючы цэлы рад варожых інтрыг, аб якіх няма тут мейсца ані часу расказываць, закладаюць у Дзьвінску, Люцыне, Краслаўцы і некаторых іншых мейсцах цэлы рад беларускіх культурна-прасьветных таварыстваў з Цэнтральным Праўленьнем у м. Дзьвінску.

Гэтыя таварыствы першай мэтай ставяць сабе адкрыцьце беларускіх нацыянальных школ і падгатоўку для іх належнага кадру вучыцялёў.

Улетку таго-ж 1921 году, па стараньню Беларускага Культурна-Прасьветнага Таварыства „Бацькаўшчына", асноўваюцца ў м. Дзьвінску І я Летнія Беларускія Вучыцельскія Курсы для беларусаў, якія маюць ужо званьне і практыку вучыцеля, але патрабуючых спэцыяльнай падгатоўкі па беларусазнаўству і па тэорыі беларускай мовы. У працягу 6-ці тыдняў праслухалі гэтыя курсы 43 асобы, з якіх найбольш скарыстаўшым былі выданы пасьведчаньні на права выкладаньня ў беларускай аснаўной школе.

У восень, з пачатку новага 1921—1922 школьнага году, у Прыдруйскай і Пустынскай воласьці Дзьвінскага павету, былі адкрыты 16 першых у Латвіі беларускіх аснаўных школ.

Пасьля адкрыцьця гэтых школ Цантральнае Праўленьне Беларускага Т-ва „Бацькаўшчына" зьвярнулася праз Міністра Прасьветы, Гр. Даўге, і Дэпутата Устаноўчага Сойму, гр. Райніса ў Га-

бінэт Міністраў з Захадам аб утварэньні, для кіраўніцтва вышэйпаказанымі школамі, а таксама для арганізацыі новых школ, спэцыяльнага Аддзелу пры Міністэрстве Прасьветы. Стараньні гэты, пасьля доўгай перапіскі і прад'яўленьня усіх неабходвых матэр'ялаў, былі задавольнены і, з 1-га кастрычніка 1921 году пры Міністэрстве Прасьветы быў заснованы асобны Беларускі Аддзел, на чале з Начальнікам Аддзелу, гр. Сахаравым.

Такім чынам, мы бачым, што пазьнейшае, ў параўнаньві з другімі нацыянальнымі меншасьцямі, паяўленьне беларусаў на арэне Латвійскага грамадзкага жыцьця, сталася не па іх віне. Арганізацыя беларускай нацыянальнай меншасьці спозьнілася дзеля прычын, якіх трэба шукаць не ў самых беларусах, а зьнішчэньне гэтых прычын ні адзін мамэнт не залежала ад беларусаў і намагло быць выканана толькі іх сіламі.

V.

Становішча беларускай школы ў Латвіі у 1921 — 1922 школьным годзе.

Як ужо і гаварылася, Беларускі Аддзел быў заснаваны з вялікім спазьненьнем і приступіў да працы толькі ў сярэдзіне 1921 — 1922 годзе.

Пры адкрыцьці сваей дзеяльнасьці, якая юрыдычна пачалася 1-га кастрычніка, а фактычна змагла наладзіцца значна пазьней, Беларускі Аддзел атрымаў пад свой загад 16 беларускіх аснаўных школ і цэлую кучу заяваў і статыстычных матэрыялаў аб тых школах, у якіх вучыліся дзеці беларусаў, але якія былі пад загадам другіх Аддзелаў.

Атрыманыя матэрыял і заявы, а таксама і прынятыя школы патрабавалі доўгіх і частых па-

ездак прадстаўнікоў Аддзелу ў Латгалію, для працы на мяйсцох, але ўстаноўленыя спачатку штаты Аддзелу ў складзе ўсяго дзьвюх асоб, Кіраўніка Аддзелу і дзелавода, былі гэтак малыя, што не давалі зусім магчымасьці адлучацца з Рыгі. Дзеля гэтага першыя крокі Беларускага Аддзелу прымушаны былі зьвярнуцца на папаўненьне яго складу і хлапот дзеля атрыманьня на гэта належнага дадатковага бюджэту*)

Толькі з 1-га студня 1922 г. штат Беларускага Аддзелу быў даведзены да 4-х асоб (кіраўнік Аддзелу, інспэктар аснаўных школ, дзелавод і машыніст-карэспандэнт) і Аддзел змог, нарэшці, прыступіць да нармальнай працы.

10-га студня адкрываюцца ў м. Дзьвінску Аднагадовыя Вучыцельскія курсы, а ўсьлед за гэтым, у працягу студня і лютага, пераходзіць пад загад Аддзелу цэлы рад школ, з дзяцьмі выключна беларусаў, але быўшых дагэтуль пад загадам Вялікарускага Аддзелу.

Ужо самы факт заснаваньня Беларускага Аддзелу, стаўшыся паміма волі і супроць жаданьня Велікарускай Фракцыі Устаноўчага Сойму, вызваў у свой час цэлы рад напасьцяў на беларусаў са стараны гэтай фракцыі, а таксама са стараны некаторых велікарускіх і польскіх грамадзкіх кругоў. Цяпер, пасьля перахода школ з Велікарускага Аддзелу пад загад Беларускага, напасьці гэтыя ўсіліліся і прынялі характар варожага змаганьня з беларускім нацыянальным адраджэньням у Латвіі.

Змаганьне не эбмяжавалася сьценамі Устаноўчага Сойму і яго Камісіяў, а была перакіну-

---

*) Першы бюджэт Беларускага Аддзелу быу палічаны Канцэлярыяй Міністэрства Прасьветы і праведзены праз Габінэт Міністрау усяго у суме 168.793 рублеу, на 6 месяцау,— з I. X. 1921 да I. IV. 22; прычым у гэту суму уваходзіла таксама і утрыманьне Аднагадовых Беларускіх вучыцельскіх курсау у м. Дзьвінску.

та, не зважаючы на пратэсты некаторай часткі саміх велікаросаў, у прэсу і на месцы, ў Латгальскія месты і воласьці.

Беларускі Аддзел, сустракаючы поўнае разуменьне і спагаднасьць у цэнтры, раптам пачаў атрымліваць трывожныя весткі ад вучыцялёў з мейсц аб тым, што ў некаторых воласьцях мяйсцовыя прадстаўнікі Латвійскай Урадовай Улады, па невядомых прычынах і ўплывах, забараняюць пастаноўку спэктакляў на беларускай мове, дазваляючы ў той-жа час і тым самым асобам спэктаклі на мовах расейскай або польскай; у іншых воласьцях беларускім вучыцелям, якія адзначаліся найбольшай нацыянальнай сьвядомасьцю раптам прад'яўлялі розныя абвінавачаньні палітычнага характару; рабілі допыты ў іх на мяйсцох, гразілі карай за беларускую нацыянальную працу і выклікалі на допыты ў Дзьвінскі Палітычны Аддзел. Дайшло да таго, што ў самым месьце Дзьвінску была зроблена рэвізія, праўда—вельмі павярхоўная і кароткая, ў самога Старшыні Беларускага Културна-Прасьветнага Таварыства. Рэвізіі гэтыя і допыты не давалі ніякіх рэзультатаў для іх ініцыятараў і не выклікалі ніякіх шкадлівых насьледкаў для пацярпеўшых, але затое зрабілі вялікі эфэкт на цёмныя беларускія масы, прыдаючы беларускаму нацыянальнаму руху ў Латвіі характар забароненага і шкоднага, падаючы повады і грунт для пашырэньня розных злосумысных слухаў аб беларускіх грамадзкіх працаўнікох і, што самае важнае, гэтыя рэвізіі застрашывалі шырокія кругі беларускага сялянства і мяшчан і ўтрымлівалі іх у сфэры чужых, не беларускіх уплываў і розных варожых нашэптаў.

Клапоты, просьбы і інфармацыі ў справах абвінавачаных вучыцялёў часта адрывалі сяброў Аддзелу ад бягучай школьна - адміністратыўнай працы і стваралі ў ей непрадугледжаныя і лішнія

труднасьці. Толькі пасьля поўных інфармацый у цэнтры, пачалі зьнікаць гэтыя дзіўныя зьявішчы і на мяйсцох.

Адначасна з вышэйсказанымі незразумелымі адміністрацыйнымі мерамі, Беларускі Аддзел пачаў сустракаць труднасьці, а часам і яўные перашкоды ў сваей працы, са стараны тых самаўрадавых органаў Латгаліі, якія знаходзяцца пад найбольшым польскім або расейскім уплывам, асабліва трэба гэта сказаць аб Мястовых Управах местаў Люцына і Дзьвінска. У гэтых местах, незважаючы на ўпартыя просьбы беларускага жыхарства, аб'яднанага каля сваіх культурна-прасьветных арганізацый, мястовае самаўрадаваньне цьвёрда, пачынаючы са студня месяца 1922 г., адмаўляла ў адкрыцьці мясцовых беларускіх аснаўных школ. І калі беларускія таварыствы ва свой кошт адкрылі ў Дзьвінску і Люцыне аснаўныя беларускія школы, гэтыя два месты ўсю другую палавіну 1921—1922 школьнага году і некалькі месяцаў 1922-1923 школьнага году адказываліся прыняць фактычна ўжо істнаваўшыя, ў складзе некалькіх клясаў і пры 150-160 вучнях у кожнай, беларускія школы ў сетку аснаўных школ места. А Дзьвінская Мясцовая Управа, нават пасьля прыняцьця ў мясцовую сетку беларускай аснаўной школы, да гэтага часу адказываецца даць школе памешканьне, апал, сьвет, школьную мэбэль, паслугу і наагул якія-небудзь сродкі на яе ўтрыманьне, і школа, прынятая ўжо местам у лік сваіх мястовых школ, як і даўней, каб не дапусьціць да яе закрыцьця, ўтрымліваецца Беларускім Таварыствам.

Аб кожнай такой труднасьці ў жыцьці беларускіх школ, выклІканай ў большасьці выпадкаў прадстаўнікамі велікаросаў, зразу апавяшчаецца ў велікароскай прэсе, якая ўслужліва пашырае і разьдзьмухае здарэньне, стараючыся вызваць

варожае пачуцьце да беларусаў сярод сваіх велікарускіх чытальнікаў, а побач з гэтым і зрабіць уплыў на настроі саміх беларусаў.

Гэта барацьба з беларускім нацыянальным адраджэньнем дайшла сярод успомненых кругэў найбольшай напружанасьці ў ліпні 1922 г. калі ў Устаноўчым Сойме абгаварываўся бюджэт усіх Аддзелаў нацыянальных меншасьцяў і калі велікаруская фракцыя гр. Прэсьнякова старалася адным узмахам скончыць справу з Беларускім Аддзелам, шляхам правалу беларускага бюджэту. Да чэсьці велікарускай нацыі трэба аднесьці той факт, што з 4-х велікарускіх дэпутатаў усе-ж такі нашоўся хоць адзін, які першы паўстаў супроць імкненьняў адабраць правы беларусам і апратэставаў падобныя імкненьні.

Не зважаючы на такія неспрыяючыя абставіны, праца Беларускага Аддзелу вялася з сусьпехам і ў канцы 1921-1922 школьнага году пад яго загадам знаходзілася ўжо 46 аснаўных беларускіх школ, з 3500 вучнямі, Аднагадовыя Беларускія Вучыцельскія Курсы, з 35 слухачамі, а таксама прыступлена было да арганізацыі 1-ай Беларускай Урадовай гімназіі ў Дзьвінску.

Аднак, побач з гэтымі запраўднымі сусьпехамі, ў працы Беларускага Аддзелу былі і некаторыя арганізацыйныя недахваткі і няўдачы, ствары͡ўшыхся галоўным чынам, дзякуючы таму, што Аддзелу прышлося уваходзіць у школьнае жыцьцё перадаваных яму школ у самым сярэдку школьнага году і без належнай папярэдняй падгатоўкі, як самога Аддзелу, так і перадаваных школ.

Заганы гэты выяўляліся ў гэткіх мамэнтах.

1) Толькі першых 16 беларускіх школ, адкрытых з восені 1921 году ў Дьзвінскім павеце, былі адразу пасьля адкрыцьця наіменаваны беларускімі і, да паступленьня пад загад Беларускага

Аддзелу, ні ў водным іншым Аддзеле нацыянальных меншасьцяў ня былі; ўсе апошнія школы, ў ліку 30 істнавалі і перш і, да пераходу ў Беларускі Аддзел, знаходзіліся пад загадам велікарускага Аддзелу, пад назовай „русскіх школ“, хоць у іх вучыліся выключна дзеці беларускай нацыянальнасьці. Пасьля заснаваньня Беларускага Аддзелу, гэтыя школы, па праву перашлі да яго і былі пераіменаваны ў беларускія, прычым праграма школ і склад вучыцялёў, да канца школьнага году, былі застаўлены без перамен, каб не рабіць рэзкай ломкі наладжанага школьнага жыцьця. Гэта дало повад некаторым асобам, варожа настроеным да беларусаў, даказваць, што Беларускі Аддзел зьяўляецца філіялам Расейскага Аддзелу, і што беларуская школа мае на мэці русыфікацыю і нічым ня розьніцца ад школы расейскай.

2) Беларускіх вучыцялёў, падгатоўленых летам 1921 г. на летніх Беларускіх Вучыцельскіх Курсах, хапіла толькі на беларускія школы, адкрытыя ў Дзьвінскім павеце, а дзеля гэтага ў цэлым радзе новапераіменаваных у беларускія школы Люцынскага павету, дзе працавалі вучыцялі велікарускай нацыянальнасьці, прышлося іх аставіць на мейсцы, хоць гэта выразна шкодзіла інтэрэсам беларускай школы, бо гэтыя вучыцялі ня толькі ня зналі беларускай мовы, але апрача гэтага яўна варожа да яе аднасіліся. Пакіданьне такіх вучыцялёў у беларускіх школах давала магчымасьць варожым велікарускім элемэнтам вясьці змаганьне з беларускай школай у сьценах самой беларускай школы...

3) Страшэнная беднасьць зруйнаванага вайной беларускага жыхарства не давала магчымасьці ня толькі прыдбаць неабходныя школьныя падручнікі, але вельмі часта астаўляла цэлыя вёскі дзяцей зусім бяз школы, бо дзеці не маглі ха-

дзіць дзеля адсутнасьці абутку. Беларускаму Аддзелу прышлося насьпех і з вялікімі труднасьцямі, пры дапамозе некаторых дабрачынных і культурна-прасьветных арганізацый і ўстановаў, надзяляць школы беларускімі кніжкамі, а часам нават вопраткай і абуткам.

Пазбыцца адразу ад гэтых недахватаў маладой беларускай школы было немагчыма, і Беларускі аддзел прымушаны быў часова пагодзіцца з імі, шукаючы у той-жа час спосабаў пазбыцца ад іх у будучыне.

Самай пільнай патрэбай для беларускай школы была падгатоўка патрэбнага ліку сваіх беларускіх вучыцялёў. З гэтага пачалі сваю дзеяльнасьць беларускія культурна-прасьветныя таварыствы, па гэтаму ж шляху павёў сваю працу і Беларускі Аддзел. І ужо да канца першага школьнага году ў гэтым напрамку былі дасягнуты даволі значныя рэзультаты: Аднагодовыя Беларускія Вучыцельскія Курсы ў Дзьвінску—далі І-ы выпуск беларускіх вучыцялёў ў ліку 25 асоб, а летнія Вучыцельскія Курсы Беларусазнаўства ў Дзьвінску і Люцыне далі пачаткі неабходнай тэорэтычнай веды па беларусазнаўству тым вучыцялям, якія ўжо год працавалі ў беларускіх школах. Для вучыцялёў працаваўшых у беларускіх школах Дзьвінскага павету гэта былі ўжо другія летнія курсы, а для вучыцялёў Люцынскага павету—толькі першыя.

VI.

Становішча беларускай школы на 1-е студня 1923 г.

Пачатак 2-га школьнага году працы Беларускага Аддзелу абазначыўся:

1) адкрыцьцем 2-х сярэдніх беларускіх школ: у м. Дзьвінску Урадовай Сярэдняй Школы, у складзе 4-х клясаў; у м. Люцыне

Прыватнай Сярэдняй Школы Беларускага Таварыства „Бацькаўшчына“, ў складзе 2-х малодшых клясаў;

2) адкрыцьцем у м. Дзьвінску 2-х гадовай Сельска-Гаспадарчай Школы Т-ва „Бацькаўшчына“, у складзе аднэй першай клясы;

3) адкрыцьцем 4-х новых аснаўных беларускіх школ,—у тым ліку ў Краслаўцы, агульны лік якіх узрос, такім чынам, да 50.

4) заменай раду вучыцялёў велікарусаў і палякаў, неўладаючых беларускай мовай, новападгатаванымі беларускім і вучыцелямі першага выпуска Аднагадовых Вучыцельскіх Курсаў, і, у зьвязку з гэтым,

5) поўным пераходам 60% беларускіх аснаўных школ Дзьвінскага павету на выкладовую мову—беларускую.

Пачаўшаяся замена сваімі вучыцелямі вучыцялёў велікаросаў і палякаў вызвала сярод апошніх вялікае нездаволеньне і перапалох. З мэтай утрыманьня за сабой пасадаў, яны павялі сярод мяйсцовага беларускага жыхарства агітацыю супроць беларускай мовы і школы, палохаючы баязьлівых сялян-беларусаў рознымі страхамі: каталікам гаварылася, што беларуская мова уводзіцца дзеля таго, каб іх русыфікаваць і аправаславіць; праваслаўным,—што такім способам зьбіраюцца іх перавясьці ў каталіцтва і апалячыць; а найбольш інтэлігентным сялянам, нежадаўшым верыць у падобныя магчымасьці, нагаварывалі, што „беларускія паны“ карыстаюцца беларускай мовай, як найпэўнейшым способам трымаць народ у цемнаце і хамстве, каб лягчэй было кіраваць імі ў сваіх карысных мэтах.

Высокарэлігійныя беларускія масы, як каталіцкія, так і праваслаўныя, захваляваліся і пачалі шукаць способу адхінуць небясьпеку ад

шчыра абараняемай веры сваіх бацькоў. Спосаб гэты тут жа ўслужліва пацказываўся: адмова ад беларускай „небясьпечнай“ мовы і перавод школы ў Велікарускі, *) або Польскі Аддзел. Рэзультатам гэтага ўзбунтаваньня думак была пастанова некалькіх школьных радаў беларускіх школ аб іх адказе ад беларускай мовы і аб жаданьні з рэлігійнай мэтай, ўвясьці ў гэтых школах некалькі лекцыяў польскай мовы; перайсьці на выкладовую мову польскую бацькі не прасілі, бо і немагчыма было гэтага зрабіць дзеля неразуменьня гэтай мовы бацькамі і дзяцьмі. Дзеля „небясьпекі“ **) беларускай мовы і няведаньня польскай, на якой толькі гаварылі некаторыя малітвы і то вельмі калечучы гэту мову,—выкладаньне магчыма было вясьці толькі на расейскай мове, чаго і прасілі.

Атрымаўшы такія заявы, Дзьвінская і Люцынская Павятовыя Школьныя Управы выслалі асобныя камісіі дзеля абследаваньня гэтых заяваў і школ на мяйсцох. Камісія Дзьвінская, зложаная з асобаў компэтэнтных, сабрала ў кожнай школе агульны Сход Бацькоў, перагаварыла з імі і толькі ў трох школах, з 20 беларускіх школ Дзьвінскага павету, пашла па групе бацькоў, прызнаваўшых сябе беларусамі і гаварыўшых на гэтай мове, але нё пажадаўшых выкладаньня яе ў школе. Гэтыя 3 школы камісія пастанавіла перадаць на 1 год у Агульны Школьны Дэпарта-

---

*) Велікарускі Аддзел да гэтага часу чамусьці называе сябе «Рускім», хоць апошні тэрмін зьяуляецца зборным і падобна слову «латвіец», не абазначае ніякае нацыянальнасьці, а служыць толькі дзеля паказаньня дзяржаўнай прыналежнасьці і можа адпасіцца і адносіцца да кожнага грамадзявіну Расеі бяз розьніцы яго нацыянальнасьці.

**) Слова «небясьпека» бацькі, відаць, лічылі нявыгадным і яно усюды было заменена словам «непатрэбнасьць» з наіўнай матывіроукай: «беларускую мову нам непатрэба вучыцца, бо мы яе усе добра знаем».

мант. Камісія люцынская, якая была зложана з асоб зусім ня знаючых беларускай мовы, і без удзелу ў ёй беларусаў. нашла, з 30 беларускіх школ Люцынскага павету, 6 школ спрэчных і пастанавіла: 3 школы перадаць Велікарускаму Аддзелу, а 3 -- Агульнаму Школнаму Дэпартаманту. *).

Хістаньні гэтыя, выкліканыя ўплывамі і застрашываньнем з боку зразумела — улягуцца, калі насяленьне перакапаецца, што гэты нашэпты і страхі ня маюць пад сабой ніякага грунту і пашыраюцца асобамі, якія маюць свае асабістыя і варожыя беларускаму нацыянальнаму адраджэньню мэты.

У тых беларускіх школах, дзе працуюць новыя беларускія вучыцялі і дзе выкладаньне вядзецца выключна толькі ў беларускай мове, — **ніякіх паразуменьняў няма**. Наадварот, лік вучняў у параўнаньні з мінулым годам, значна ўзрос ды і самая зацікаўленасьць насяленьня да школ сільна павялічылася і памкнуліся да яе нават узрослыя элемэнты, дзеля якіх вучыцялі арганізоўвалі спэцыяльныя курсы граматы.

Зразумела, вельмі цяжка адразу перамагчы усё тое, што было прышчэплена беларусам сотнямі гадоў русыфікацыі і паленізацыі, але па тых рэзультатах, якія дасягнуты за адзін год працы, відаць як шпарка прачыхаецца народная самасьвядомасьць, і трэба спадзявацца, што праз 3—5 гадоў нацыянальная самасьвядомасьць беларускай меншасьці ў Латвіі дойдзе да такой ступені, на якой зусім ня знойдзецца мейсца ніякім застрашываньням і чуткам.

Падвадзіць рахубу бягучага 1922-1923 школьнага году яшчэ рана, а дзеля гэтага затрымаемся

---

*) Бацькі адной з гэтых школ ужо падалі заяву аб навароце іх школы зноў пад загад Беларускага Аддзелу

цяпер на некатарых цыфрах, ілюстрыруючых палажэньне беларускай школы ў даны мамэнт у адносінах ца школ іншых нацыянальных меншасьцяў Латвіі.

Першым чынам аб школе аснаўной.

У пачатку бягучага школьнага году ў Латвіі было ўсяго 1725 аснаўных школ. Насяленьне Латвіі налічалася ў тым-жа моманце ў ліку 1.813.000 чалавек. Знакам тым—адна аснаўная школа ў Латвіі прыпадала, ў сярэднем, на 1050 асоб жыхароў.

Параўняем цяпер працэнт граматнасьці і лік аснаўных школ, якія маюць беларусы, з працэнтам граматнасьці і лікам школ аснаўных у іншых галоўнейшых нацыянальнасьцяў Латвіі.

Нацыянальнасьць.	Працэнт граматнасьці мужчын і жанчын.	Колькасьць нацыянальнасьці	Лік аснаўных школ.	На які лік жыхароў прыходзіцца 1 асн. школа
Латышы	74—74 проц.	1.119.000	1.317	850
Вялікарусы	43—28 проц.	91.477	198	462
Немцы	83—87 проц.	58.097	73	796
Беларусы	39—27 проц.	66.194	50	1324

Табліца гэта так ярка малюе становішча прасьветы беларускай нацыянальнай меншасьці, што не патрабуецца ніякіх камэнтарыяў. Вывады з яе таксама напрашываюцца самі сабой: неабходнасьць павялічыць лік беларускіх аснаўных школ яшчэ на 50%-75%, а таксама дабіцца, каб прыцягнуць шырокія беларускія масы на вячэрнія курсы для пісьменных.

Амаль такі-жа малюнак і з сярэдняй школай.

Усяго ў Латвіі 109 сярэдніх школ, з 15.000

вучнямі ў іх. Гэта знача што кожная сярэдняя школа прыходзіцца, ўсярэднем, на 16.750 чалавек насяленьня, а ў кожнай школе вучыцца 138 вуч.

Калі параўняць гэтыя данныя з статыстычнымі даннымі аб школах кожнай у асобнасьці нацыянальнасьці ў Латвіі, то атрымаецца гэткі малюнак:

Нацыянальнасьць	Колькасьць нацыянальнасьці	Лік сярэдніх школ	На які лік жыхароу прыходзіцца 1 сярэдняя школа
Латышы	1.119.396	60	18.656
Вялікарусы	91.477	25	3.659
Жыды	9.368	9	8.818
Беларусы	66.194	2	33.048
Немцы	58.097	10	5.809
Палякі	52.244	3	17.414

Тут таксама ўсё ясна бяз слоў.

Напрашываюцца і тут такія-ж самыя вывады; як і адносна асноўных беларускіх школ, але да іх прыбаўляюцца і яшчэ некаторыя: беларуская нацыянальная меншасьць жыве на вёсках, а дзеля гэтага можа пасылаць сваіх дзяцей толькі ў такія сярэднія школы, якія знаходзяцца непадалёк ад іх вёсак, або маюць танныя і добра пастаўленыя інтэрнаты; беларускае сялянства і дашчэнту зруйнаваная вайной і інтэлігэнцыя, пастаўленая ў неабходнасьць утрымліваць сваіх дзяцей, якія вучацца ў сярэдняй школе, асобна ад усей сям'і ў дарагіх мястовых інтэрнатах, —часта зусім не маюць магчымасьці каб аплаціць за права навукі, дзеля гэтага неабходна прылажыць усе высілкі на тое, каб зрабіць магчымым зусім зволніць ад платы 50% вучняў беларускай сярэдняй школы, а для іншых 50% панізіць яе да палавіны.

VII.

Агульныя вывады.

Год працы беларускай школы давёў яе жыцьцёвую неабходнасьць і пераканаў ініцыятараў яе паяўленьня ў тым, што яны не напрасна паднялі свой голас у абароне інтэрасаў найбольш адсталай часткі латвійскіх грамадзян, — беларускай нацыянальнай меншасьці.

Тыя дакоры, якія сыпаліся на Беларускі Аддзел у мінулым годзе за часовае карыстаньне расейскай мовай для выкладаньня ў беларускіх школах, цяпер, з пераходам першай партыі беларускіх школ на выкладаньне на беларускай мове, ў значнай ступені адпадаюць, а ў будучым годзе і зусім адпадуць. А калі мы яшчэ прыпомнім, што ня толькі ў беларускіх школах, але таксама і ў школах іншых меншасьцяў, а часам нават і ў латыскіх нацыянальных школах*), абставіны школьнага жыцьця патрабавалі, і патрабуюць часовага карыстаньня расейскай мовай, як мовай выкладовай, — дык гэта абвінавачэньне, ўжо і сёньнека, зусім адпадае.

Існуючыя ў беларускіх школах недахваты— ў значнай меры агульны з недахватамі іншых школ у Латгаліі і можна іх будзе пазбыцца ў бліжэйшыя гады, па меры наладжываньня агульнага жыцьця Латгаліі.

Імкненьне некаторых меншасьцяў весьці змаганьне з беларускай школай, з мэтай падпарадкаваньня не сваім уплывам, разглядаецца і ўважаецца беларусамі, але, зважаючы на тое, што ў гэтых меншасьцяў цяпер няма ў руках гаспадарсьцьвеннага прымусовага апарату, якім у свой час яны карысталіся дзеля сваіх мэтаў,—сучасныя іх спробы скончацца на нічым, асабліва пры агульным падняцьці ў беларусаў нацыянальнай сама-

*) У м. Краслаўцы і ў іншых мяйсцох Латгаліі.

сьвядомасьці і пры Дэмакратычна-Рэспубліканскай Уладзе, якая лёяльна адносіцца да ўсіх меншасьцяў і безстароньне абараняе іх правы ад усялякіх напасьцяў з боку. Дзеля гэтага беларускія культурна-прасьветныя арганізацыі і паасобныя працаўнікі спакойна ўзіраюцца на гэтыя напасьці і ня думаюць уцягівацца ў накідываную ім барацьбу, каб не марнаваць сілаў і часу, так патрэбных для шырокай прасьветнай працы ў беларускіх масах, каб хоць крышку прыбліжыць іх да роўні агульна-латвійскай культуры.

Страшная беднасьць беларускага сялянства і мястовых зьяўляецца яшчэ аднэй перашкодай да пашырэньня сярод іх прасьветы, але і гэта зьявішча, з паступовым паляпшэньнем агульных варункаў быту і з належнай дапамогай улады і грамадзкіх арганізацый бязумоўна зьменшыцца і ня стрымае таго патоку сьвету, які ўжо пачынае пранікаць сарод беларускай нацыянальнай меншасьці ў Латвіі.

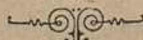
К. Езавітаў

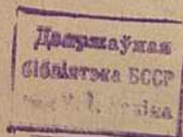
К А Н Е Ц.

Друкарня С. БЭККЕРА, Субач, 2

Зьмест.

10к

2